

TAYYOR MAHSULOT TANNARXI. MAHSULOTNI SOTISH TANNARXI (SOTILGAN MAHSULOT TANNARXI)

*Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti
Katta o'qituvchi Xudaynazarova Dilnoza
BH-324 guruh talabasi Jalilov Shohjahon*

Abstract

This article examines the economic essence of the cost of finished goods and the cost of goods sold (COGS), as well as their formation process and impact on the financial performance of enterprises. The study analyzes the structure of production costs, methods of cost accounting, and modern approaches to determining product cost. In addition, the direct influence of the cost of goods sold on revenue and profit indicators is substantiated.

The paper highlights the differences and interrelations between the cost of finished goods and the cost of goods sold, emphasizing their importance in evaluating enterprise efficiency. Based on practical examples, opportunities for cost reduction and cost optimization are explored. The findings of the research contribute to improving cost management practices, enhancing competitiveness, and ensuring financial stability in enterprises.

Keywords: cost of finished goods, cost of goods sold (COGS), production costs, direct costs, indirect costs, fixed costs, variable costs, cost calculation, cost accounting, accounting, financial reporting.

Annotatsiya

Mazkur maqolada tayyor mahsulot tannarxi hamda sotilgan mahsulot tannarxi tushunchalarining iqtisodiy mohiyati, ularning shakllanishi va korxonada faoliyatidagi ahamiyati yoritilgan. Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi, ularni hisobga olish usullari hamda mahsulot tannarxini aniqlashning asosiy tamoyillari tahlil qilingan. Shuningdek, sotilgan mahsulot tannarxining daromad va foyda ko'rsatkichlariga ta'siri ochib berilgan.

Maqolada tayyor mahsulot tannarxi va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi farqlar, ularning o'zaro bog'liqligi hamda korxonada samaradorligini baholashdagi roli asoslab berilgan. Amaliy yondashuvlar asosida tannarxni kamaytirish va xarajatlarni optimallashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari korxonalarda samarali xarajat boshqaruvini tashkil etish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: tayyor mahsulot tannarxi, sotilgan mahsulot tannarxi (SMT), ishlab chiqarish xarajatlari, to'g'ridan-to'g'ri xarajatlari, bilvosita xarajatlari, doimiy

xarajatlar, o'zgaruvchan xarajatlar, tannarxni kalkulyatsiya qilish, xarajatlarni hisobga olish, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot.

Kirish

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini ta'minlash, raqobatbardoshligini oshirish hamda barqaror moliyaviy natijalarga erishish ko'p jihatdan xarajatlarni to'g'ri boshqarish va nazorat qilishga bog'liqdir. Ayniqsa, ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxonalar uchun mahsulot tannarxini aniq hisoblash va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki mahsulot tannarxi nafaqat narx shakllanishining asosi hisoblanadi, balki korxonaning foyda darajasi, rentabelligi va umumiy iqtisodiy samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tayyor mahsulot tannarxi va sotilgan mahsulot tannarxi tushunchalari buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlilda alohida o'rin tutadi. Tayyor mahsulot tannarxi ishlab chiqarish jarayonida yuzaga kelgan barcha xarajatlarning yig'indisini ifodalaydi va u mahsulotni ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan resurslar sarfini o'z ichiga oladi. Ushbu xarajatlar tarkibiga xomashyo va materiallar, mehnatga haq to'lash, ishlab chiqarish ustama xarajatlari hamda boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar kiradi. Mazkur ko'rsatkich korxonaning ishlab chiqarish samaradorligini baholashda asosiy mezonlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Sotilgan mahsulot tannarxi esa hisobot davrida realizatsiya qilingan mahsulotlarga to'g'ri keladigan xarajatlarni ifodalaydi. Bu ko'rsatkich korxonaning moliyaviy natijalarini aniqlashda, xususan, yalpi foyda va sof foyda miqdorini hisoblashda muhim rol o'ynaydi. Sotilgan mahsulot tannarxi daromad bilan bevosita taqqoslanib, korxonaning iqtisodiy samaradorligi va rentabellik darajasini aniqlash imkonini beradi. Shu sababli, ushbu ko'rsatkichni to'g'ri aniqlash va tahlil qilish korxonada boshqaruvida muhim vazifalardan biri hisoblanadi.(1)

Bugungi kunda ishlab chiqarish xarajatlarning murakkablashuvi, resurslar narxining o'zgaruvchanligi va bozor talabining tezkor o'zgarishi korxonalardan tannarxni boshqarishning zamonaviy usullarini qo'llashni talab etmoqda. Xususan, xarajatlarni to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita turlarga ajratish, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni tahlil qilish, tannarxni kalkulyatsiya qilishning ilg'or usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuvlar korxonalarga xarajatlarni optimallashtirish, resurslardan samarali foydalanish hamda ortiqcha sarf-xarajatlarning oldini olish imkonini beradi.

Shuningdek, global iqtisodiy integratsiya jarayonlari, xalqaro moliyaviy hisobot standartlarining joriy etilishi hamda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi buxgalteriya hisobi va boshqaruv tizimlarida sezilarli o'zgarishlarga olib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida mahsulot tannarxini aniqlash va tahlil qilish usullarini

takomillashtirishni talab etadi. Zamonaviy axborot tizimlari yordamida xarajatlarni aniq hisobga olish, real vaqt rejimida tahlil qilish hamda boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish imkoniyati kengaymoqda.

Tayyor mahsulot tannarxi

Tayyor mahsulot tannarxi korxonada buxgalteriya hisobi tizimida eng muhim iqtisodiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. U ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan mahsulotni tayyor holatga keltirish uchun sarflangan barcha iqtisodiy resurslar yig'indisini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, tayyor mahsulot tannarxi mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan bevosita va bilvosita xarajatlarning umumiy qiymatini aks ettiradi. Bu ko'rsatkich korxonaning ishlab chiqarish samaradorligi, xarajatlar tuzilmasi va moliyaviy natijalarini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Buxgalteriya hisobida tayyor mahsulot tannarxi "ishlab chiqarish xarajatlari" schyotlari orqali shakllantiriladi. Ushbu jarayonda xomashyo va materiallar sarfi, asosiy ishlab chiqarish ishchilariga to'langan ish haqi, ijtimoiy sug'urta ajratmalari hamda ishlab chiqarish ustama xarajatlari hisobga olinadi. Shuningdek, amortizatsiya xarajatlari, ishlab chiqarish uskunalari saqlash va ekspluatatsiya qilish xarajatlari ham tannarx tarkibiga kiritiladi. Bu xarajatlar mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida yuzaga kelgan real iqtisodiy sarflarni aks ettiradi.(2)

Tayyor mahsulot tannarxini aniqlashda buxgalterlar ishlab chiqarish jarayonini to'liq tahlil qiladi va har bir xarajat elementini alohida hisobga oladi. Masalan, to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar mahsulot birligiga bevosita bog'liq bo'lib, xomashyo va asosiy materiallar sifatida aniq hisoblanadi. Bilvosita xarajatlar esa umumiy ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lib, ular mahsulotlar o'rtasida taqsimlanadi. Bu jarayon tannarxni aniq va ishonchli hisoblash imkonini beradi.

Tayyor mahsulot tannarxi korxonada moliyaviy hisobotida ham muhim o'rin tutadi. U balans va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotlarda aks ettiriladi hamda mahsulotning sotuv narxini shakllantirishda asosiy baza bo'lib xizmat qiladi. Agar tayyor mahsulot tannarxi yuqori bo'lsa, bu korxonada xarajatlarining ortganligini va rentabellik darajasining pasayishini ko'rsatadi. Aksincha, tannarxning kamayishi korxonada foydasining oshishiga olib keladi.

Buxgalteriya hisobi nuqtai nazaridan tayyor mahsulot tannarxini to'g'ri shakllantirish moliyaviy intizom va hisob siyosatiga qat'iy rioya qilishni talab etadi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) hamda milliy buxgalteriya standartlari asosida xarajatlarni to'g'ri tasniflash va hisobga olish muhim hisoblanadi. Bu korxonada faoliyatining shaffofligini ta'minlaydi va tashqi foydalanuvchilar uchun ishonchli moliyaviy ma'lumotlar yaratadi.

Tayyor mahsulotlar tannarxi xalqaro moliyaviy hisobot standartlarida (IFRS) asosan **IAS 2 – Inventories (Zaxiralar)** (3) standarti orqali tartibga solinadi. Ushbu

standart korxonalarda zaxiralar tarkibiga kiruvchi tayyor mahsulotlarning baholanishi, ularning tannarxini shakllantirish tamoyillari hamda moliyaviy hisobotlarda aks ettirish qoidalarini belgilab beradi. IAS 2 ga muvofiq, tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish jarayonini to'liq yakunlagan va sotishga tayyor bo'lgan mahsulotlar sifatida zaxiralar tarkibiga kiritiladi hamda ularning qiymati aniq hisoblangan tannarx asosida baholanadi.

Standartga ko'ra, tayyor mahsulot tannarxi uch asosiy komponentdan tashkil topadi. Birinchisi — xarid xarajatlari bo'lib, unga xomashyo, materiallar va ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan boshqa resurslarning sotib olish qiymati kiradi. Ikkinchisi — ishlab chiqarish xarajatlari bo'lib, bu jarayonda bevosita mehnat xarajatlari, ya'ni ishchilarga to'lanadigan ish haqi hamda ishlab chiqarish jarayoniga tegishli ustama xarajatlar hisobga olinadi. Uchinchi komponent esa boshqa xarajatlar bo'lib, ular mahsulotni hozirgi holatga va joyga keltirish uchun bevosita zarur bo'lgan qo'shimcha sarflarni o'z ichiga oladi.

IAS 2 standartida muhim tamoyillardan biri shundan iboratki, tayyor mahsulotlar tannarxiga faqat ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq xarajatlar kiritiladi. Ma'muriy xarajatlar, sotish xarajatlari va moliyaviy xarajatlar odatda tannarx tarkibiga kiritilmaydi, chunki ular mahsulotni ishlab chiqarish jarayoniga emas, balki korxonaning umumiy faoliyatiga tegishlidir. Bundan tashqari, standartga muvofiq zaxiralar doimo ikki qiymatdan eng past — tannarx yoki sof realizatsiya qiymati bo'yicha baholanadi. Bu qoida korxonalarda moliyaviy hisobotlarning ishonchligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, tayyor mahsulot tannarxini to'g'ri aniqlash korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Chunki sotilgan mahsulot tannarxi orqali yalpi foyda hisoblanadi va bu ko'rsatkich korxonaning rentabelligini baholashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli IAS 2 talablari asosida tannarxni to'g'ri shakllantirish buxgalteriya hisobining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda, tayyor mahsulotlar tannarxi bo'yicha IFRS tizimidagi asosiy hujjat IAS 2 bo'lib, u zaxiralarni baholash va moliyaviy hisobotlarda to'g'ri aks ettirishning yagona xalqaro me'yoriy asosini tashkil etadi.

Mahsulotni sotish tannarxi

Mahsulotni sotish tannarxi, ya'ni Cost of Goods Sold (COGS) korxonaning moliyaviy hisobotida eng muhim iqtisodiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u hisobot davrida sotilgan mahsulotlarga to'g'ri keladigan bevosita ishlab chiqarish xarajatlarini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning yalpi foydasini aniqlash, rentabellikni baholash va xarajatlar ustidan nazoratni amalga oshirishda asosiy rol o'ynaydi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) doirasida COGS asosan IAS 2 – Inventories standarti bilan tartibga solinadi hamda IAS 1 – Presentation of Financial Statements orqali moliyaviy hisobotlarda aks ettiriladi.(4)

Buxgalteriya hisobida mahsulotni sotish tannarxi zaxiralar harakati asosida shakllanadi. Ya'ni sotilgan mahsulot tannarxini aniqlash uchun davr boshidagi tayyor mahsulot zaxirasi qiymatiga davr davomida ishlab chiqarilgan mahsulotlar tannarxi qo'shiladi va davr oxiridagi sotilmagan tayyor mahsulot zaxirasi chiqarib tashlanadi. Ushbu hisoblash modeli quyidagi iqtisodiy mantiqqa asoslanadi: faqat sotilgan mahsulotlarga daromad yaratadi, shuning uchun aynan ularga tegishli xarajatlar aniqlanishi kerak.

IAS 2 standartiga muvofiq, sotilgan mahsulot tannarxi tarkibiga faqat ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq xarajatlar kiritiladi. Bu xarajatlar uch asosiy guruhga bo'linadi. Birinchisi — to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlari bo'lib, u xomashyo va asosiy materiallarning ishlab chiqarishda bevosita sarflanishini o'z ichiga oladi. Ikkinchisi — bevosita mehnat xarajatlari bo'lib, ishlab chiqarishda qatnashgan ishchilarga to'lanadigan ish haqi va ijtimoiy ajratmalarni qamrab oladi. Uchinchi guruh esa ishlab chiqarish ustama xarajatlari bo'lib, ular sex xarajatlari, amortizatsiya, elektr energiyasi, ishlab chiqarish uskunalarini ta'mirlash va boshqa bilvosita xarajatlardan iborat bo'ladi.(5)

Shuni ta'kidlash kerakki, IAS 2 talablariga ko'ra ma'muriy xarajatlar, sotish xarajatlari va moliyaviy xarajatlar sotilgan mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Chunki bu xarajatlar mahsulotni ishlab chiqarish jarayoniga emas, balki korxonaning umumiy boshqaruvi va marketing faoliyatiga tegishlidir. Ushbu farqlash buxgalteriya hisobida xarajatlarni to'g'ri tasniflash va moliyaviy natijalarni aniq hisoblash imkonini beradi.

Mahsulotni sotish tannarxi korxonada moliyaviy natijalarini aniqlashda bevosita ishtirok etadi. Daromaddan COGSni ayirish orqali yalpi foyda (gross profit) aniqlanadi. Yalpi foyda korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan samaradorlikni ko'rsatadi. Agar sotilgan mahsulot tannarxi yuqori bo'lsa, bu korxonada xarajatlarning ortganini va foyda marjasining kamayishini bildiradi. Aksincha, COGSning kamayishi korxonada rentabelligini oshiradi va raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

Buxgalteriya hisobida COGSni to'g'ri aniqlash uchun zaxiralarni aniq yuritish muhim ahamiyatga ega. Zaxiralar harakati noto'g'ri hisoblangan taqdirda, sotilgan mahsulot tannarxi ham xato chiqadi va bu moliyaviy hisobotlarning ishonchliligiga salbiy ta'sir qiladi. Shu sababli korxonalar odatda FIFO (First In First Out), LIFO (Last In First Out) yoki o'rtacha qiymat usullaridan foydalanadilar. IFRS standartlari bo'yicha esa LIFO usuli taqiqlangan bo'lib, ko'proq FIFO va o'rtacha qiymat usullari qo'llaniladi.(6)

Mahsulotni sotish tannarxini boshqarish korxonada strategik boshqaruvida ham muhim o'rin tutadi. Xarajatlarni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va texnologiyalarni modernizatsiya qilish

orqali COGSni optimallashtirish mumkin. Bu esa korxonaning sof foydasini oshirishga bevosita ta'sir qiladi.

Shuningdek, zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqamli buxgalteriya tizimlari COGSni real vaqt rejimida hisoblash va tahlil qilish imkonini bermoqda. ERP tizimlari orqali ishlab chiqarish xarajatlari avtomatik tarzda yig'iladi va mahsulot tannarxi aniq shakllantiriladi. Bu esa boshqaruv qarorlarini tez va asosli qabul qilishga yordam beradi.

Mahsulotni sotish tannarxi korxonada moliyaviy natijalarini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. U ishlab chiqarish samaradorligini, xarajatlar darajasini va foyda shakllanishini aniq aks ettiradi. IFRS standartlari, xususan IAS 2 talablariga muvofiq COGSni to'g'ri hisoblash korxonada moliyaviy hisobotlarining shaffofligi va ishonchliligini ta'minlaydi. Shu sababli har bir korxonada uchun sotilgan mahsulot tannarxini aniq va tizimli hisoblash iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.(7)

Xulosa

Mahsulotni sotish tannarxi (COGS) korxonada moliyaviy faoliyatining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u hisobot davrida sotilgan mahsulotlarga sarflangan bevosita ishlab chiqarish xarajatlarini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning yalpi foydasi, rentabellik darajasi hamda umumiy moliyaviy natijalarini aniqlashda asosiy ahamiyatga ega hisoblanadi. Shuning uchun COGSni to'g'ri hisoblash va tahlil qilish buxgalteriya hisobi tizimida muhim vazifalardan biri sanaladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sotilgan mahsulot tannarxi bevosita ishlab chiqarish jarayonidagi xarajatlar bilan bog'liq bo'lib, u xomashyo, mehnat haqi va ishlab chiqarish ustama xarajatlari asosida shakllanadi. Ma'muriy, sotish va moliyaviy xarajatlarning COGS tarkibiga kiritilmasligi esa moliyaviy natijalarning aniq va ishonchli bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa korxonada faoliyatini real baholash va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Shuningdek, IFRS tizimida, ayniqsa IAS 2 – Inventories standarti asosida zaxiralar va sotilgan mahsulot tannarxini hisoblashning aniq qoidalari belgilangan bo'lib, bu xalqaro moliyaviy hisobotlarning shaffofligini ta'minlaydi. Mazkur standartlarga rioya qilish korxonalarga xarajatlarni to'g'ri tasniflash, zaxiralarni samarali boshqarish va moliyaviy hisobotlarni ishonchli tuzish imkonini beradi.

Umuman olganda, mahsulotni sotish tannarxini samarali boshqarish korxonaning iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash, foyda darajasini oshirish hamda raqobatbardoshligini kuchaytirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli har bir korxonada uchun COGSni aniq hisoblash, doimiy tahlil qilish va optimallashtirish strategik ahamiyatga ega vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Urazov.K.B. Moliyaviy hisob va hisobot. O‘quv qollanma.-T.:”Innavatsion rivojlanish nashryoti-matbaa uyi”, 2020
2. S.N.Tashnazarov, K.B.Urazov, D.S. Tashanzarov. Boshqaruv buxgalteriya hisobi. Darslik- Toshkent, 2022.
3. International Accounting Standards Board (IASB). *IAS 2 Inventories*. Official IFRS Standards. Available at: <https://www.ifrs.org>
4. International Accounting Standards Board (IASB). *IAS 1 Presentation of Financial Statements*. Available at: <https://www.ifrs.org>
5. IFRS Foundation. *IFRS Accounting Standards – Official Documentation*. Available at: <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/>
6. S.N.Tashnazarov, K.B.Urazov, D.S. Tashanzarov. Boshqaruv buxgalteriya hisobi. Darslik- Toshkent, 2022.
7. Tashnazarov S.N. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari: Oliy o‘quv yurtlari magistratura mutaxassisliklari uchun darslik. – Toshkent: «IQTISOD-MOLIYA», 2019